

Rekonstrukce krajiny. Mostecká pánev koncem 18. století

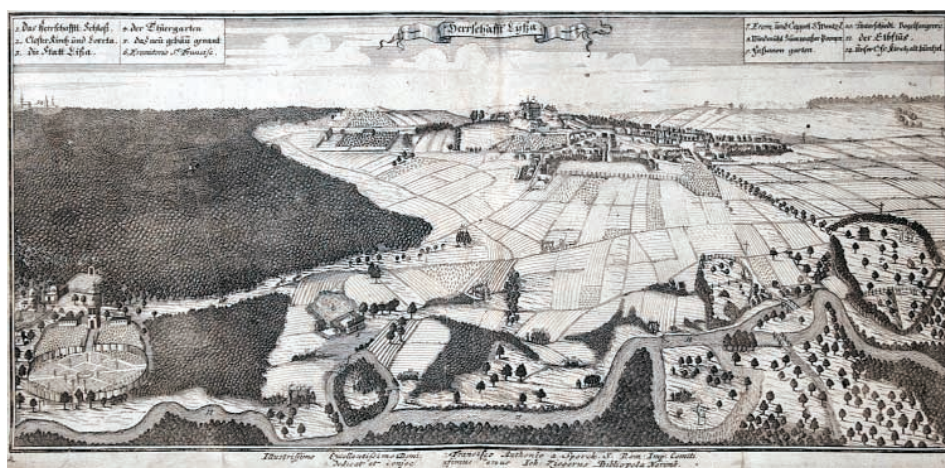
Kristýna DRÁPALOVÁ

ANOTACE: Česká zemědělská krajina s báděmi kostelních věží, svatojánskými sochami na mostech a božími muky při křížovatkách stále prozrazuje silný vliv barokní doby. Pro leckoho se pojem „barokní krajina“ stal jakousi zkratkou pro to, co je na české krajině osobitého, pěkného a domáckého. Jde o výraz široce rozšířený a všeobecně srozumitelný: když se mluví o barokní krajině, téměř každému vytanou na mysli právě vesnické kostelíky, sochy v krajině a lány polí dělené remízky

Pojem „barokní krajina“ tak zdaleka nepoužívají jen historici umění a kulturní historici: objevuje se i v médiích a populární kultuře. V odborné literatuře je naopak zastoupen překvapivě málo. Prvním, kdo se pokusil pojem barokní krajiny z kunsthistorické perspektivy zevrubně prozkoumat a konkrétněji definovat, byl Mojmir Horyna, a to teprve na začátku nového tisíciletí ve studii *Baroko v české krajině a historické paměti* (2001).¹ Jeho práci sice předcházelo několik drobnějších statí, jež barokní krajinu tematizovaly, vždy se však jednalo o práce soustředěné na krajinné řešení konkrétní lokality a bez ambice vyložit fenomén barokní krajiny na obecné rovině.² Žánr „případových studií“, které se věnují utváření krajiny v okolí konkrétního šlechtického sídla či na jednom panství, je v poslední době stále oblíbenější.³ Pojetí barokní krajiny, s nímž autoři pracují, pak více či méně vychází právě z Horyny či z všeobecně zažitého porozumění pojmu.

Ačkoli se tedy pojem „barokní krajina“ jako jeden z nemnoha odborných termínů těší všeobecné rozšířenosti a přibližné srozumitelnosti, uměleckohistorické zkoumání fenoménu barokní krajiny stále staví především na jednom jediném Horynově článku. Při vědomí sílícího zájmu o barokní krajinu – který ostatně prokázala i konference v Horním Jiřetíně – ovšem stojí za to Horynovo pojetí barokní krajiny podrobit podrobnějšímu zkoumání a prověřit je na konkrétní materii. Nakolik se principy barokního krajinného urbanismu, jak je formulovala dosavadní literatura, dají doopravdy sledovat na konkrétním úseku krajiny? Platí, že baroko českou krajinu přetvořilo podle vlastních kompozičních principů? Skutečně se k české krajině doby baroka dají vztáhnout ony charakteristiky, které si s pojmem barokní krajiny spojujeme?

Mojmír Horyna píše o barokní krajině následující: „[...] v první polovině 18. století a kolem roku 1750 prostupuje baroko svými kompozicemi, ale i jednotlivými díly celou naši zemi

1

a stává se její vlastní výtvarnou mluvou, určujícím výrazovým prostředkem její podoby.“⁴ Jako nejvýraznější rysy české barokní krajiny spatřuje Horyna propojenost jednotlivých krajinných prvků a jejich sjednocenost pod jakýmsi vyšším ideovým řádem: „Silná dominanta prostupuje svou mocí okolí, sbírá ho a vztahuje ho k sobě, rozvrhuje ho pod nebem. Takové preferované místo vyzařuje do krajiny a dotváří ji sítí cest, které se k němu sbíhají, i osnovou pohledových vztahů, ve kterých krajina vládne.“⁵ Základním kamenem a středem krajinných kompozic bývají výrazné dominanty – zámky, poutní areály a kostely – promyšleně umístěvané na pohledově exponovaných návrších či jinak zajímavých místech. Na ně jsou napojeny další subdominanty v podobě drobné architektury, sochařských děl či terénních zvláštností. Dlouhé vizuální osy pak propojují celé komplexy i s velmi vzdálenými objekty (ať už architektonickými, či krajinnými). Krajina je protkána osami cest a alejí, je propojena průhledy a symbolickými i fyzickými spojnici mezi různými významnými body (kupř. zámek – kaple – boží muka). Patrně nejkoncentrovanějším shrnutím je pak následující formulace: „Architektura, umělecké dílo i terénní útvary a vegetace jsou

Obr. 1. Ukázka úseku komponované barokní krajiny v okolí šporkovské Lysé nad Labem. Veduta krajiny kolem Lysé nad Labem, Mauritius Vogt, 1712, mědiryt. Převzato z: <https://www.antikvariatschneider.cz>, vyhledáno 15. 1. 2017.

■ Poznámky

1 Mojmir Horyna, *Baroko v české krajině a historické paměti*, in: Vít Vlnas (ed.), *Sláva barokní Čechie. Umění, kultura a společnost 17. a 18. století*, Praha 2001, s. 254.

2 Kupř. Petr Macek, *Barokní krajinná řešení na toskánských panstvích v Čechách*, in: *Kompozice zahrad v dějinách umění*, Tábor 1987, nebo Mojmir Horyna, *Barokní architektura a kompozice krajiny*, in: *Kompozice zahrad v dějinách umění*, Tábor 1987.

3 Např. Eva Semotanová – Šárka Koukalová – Stanislav Svoboda, *Barokní krajina v okolí Lysé nad Labem*, Lysá nad Labem 2008; případně sborník *Komponovaná kulturní krajina a možnost její obnovy a zachování: přednášky z odborného semináře konaného v Olomouci ve dnech 22. – 23. dubna 2010*, Olomouc 2010.

4 Viz Horyna (pozn. 1), s. 254.

5 Ibidem, s. 252.

2

3

Obr. 2. Městská krajina v okolí zámku Jezeří. Foto: Kristýna Drápalová, 2015.

Obr. 3. Uzavřený areál kláštera a rozsáhlých zahrad v Oseku. Osek, obraz kláštera z roku 1738. Převzato z: 800 let kláštera Osek, jubilejní sborník, Osek 1996.

propojeny jednotným kompozičním záměrem, který je přesahuje a zároveň každému z nich dává vynít ve své poutavosti a kráse.“⁶

Z badatelů, kteří na Horynovu pojetí krajiny navazují, lze citovat kupříkladu kulturního historika Pavla Hájka a přírodovědce Jiřího Sádla: „Síťovitá struktura krajiny v závěru baroka a po něm umožňuje její ideální přehlednost a přístupnost, všechny krajinné možnosti jsou realizovány, každý pramen vody je upraven studánkou, každé vyvýšené místo osazené božími mukami, v každé vsi je kde se najíst, pomodlit a vyspat, ale můžeme též ves obejít po pěšinách.“⁷

Mariánská země

Tato studie pojednává o fenoménu české barokní krajiny na příkladu Severočeské uhelné pánve, území o rozloze zhruba 240 km². Jde o krajinu, která fascinuje svým dramatickým osudem: 20. století ji rozbrázdilo dosud živými ranami povrchových uhelných dolů, jimž muselo ustoupit sto šest vesnic s královským městem Most v čele. Kraj, dnes zmrzačený vyuhlením a výrazný svou silnou industriální identitou, však v 17. a 18. století náležel k nejbohatším a nejkulturnějším oblastem Čech.⁸

Zkoumané území je vymezeno městy Most a Ústí nad Labem v jednom směru a pásmem Krušných hor a řekou Bílinou ve směru druhém. Právě tato část Podkrušnohoří je pro účely zkoumání krajiny mimořádně vhodná,

neboť území tvoří pohledově ohraničený geomorfologický celek: skutečnou pánev s plochým dnem a prudce stoupajícími okraji. A právě tento kraj je v dobové literatuře nazýván „mariánská země“ nebo „mariánský ráj“ – a to pro neobvyklou koncentraci mariánských poutních míst. Že bylo dané území již v období baroka vnímáno jako místo se specifickým duchovním nábojem, o tom svědčí i následující řádky, pocházející z českého vydání Gumpenbergerova Mariánského atlasu, který přeložil a doplnil oseký cisterciák Augustin Sartorius v roce 1717:⁹

„Celé toto okolí chová obzvlášť milou pobožnost k nejpožehnanější Matce, a protože tento okrsek je současně předsunutou zdí a hradem proti hraničícímu luteránství v Míšni, tak disponuje takřka tolika pevnými hradbami, kolik má milostných míst, kteréžto jsou: Panna Marie v Bohosudově pod Krupkou, v Mariánských Radčicích, v Horním Jiřetíně, v Zahražanech u Mostu, v Chomutově, v Květnově, v Údlících a v Březně. [...] Takto potom má tato na tři, čtyři až pět milí rozlehlá krajina to štěstí, že ji lze podle těchto četných mariánských obrazů docela nazývat mariánskou.“¹⁰

V Sartoriově textu zaznívá jeden motiv, který byl pro stavební a kulturní rozvoj Podkrušnohoří po třicetileté válce klíčový: a sice skutečnost, že právě zde se odehrával jeden z určujících zápasů české rekatolizace. Hned za pásmem Krušných hor totiž leželo protestantské Sasko – ideologický protivník a nový domov mnoha českých nekatolických exulantů. Není proto divu, že katolická církev právě do této příhraniční oblasti upřela svou pozornost. Úsilí věnované rekatolizaci se zhmotnilo v investicích do mnoha stavebních a sochařských památek, stejně jako k oživení mariánského kultu a obnovování

mnoha starých poutních míst. Vedle známých poutních areálů Bohosudova, Mariánských Radčic a Horního Jiřetína lze zmínit Zahražany u Mostu, nedaleké Kopisty, Jeníkov, Trmice či svaté schody v Krupce.

Katolická moc v kraji byla podpořena i mocnými investory. Svě klíčové panství Duchcov – Horní Litvínov držela říšská hrabata Valdštejnové, v poslední čtvrtině 17. století v osobě Jana Bedřicha z Valdštejna spojená dokonce s titulem pražského arcibiskupa. Valdštejnové se zasloužili nejen o vybudování několika kostelů a poutních míst, ale také o zvelebení duchovské rezidence a pozdější přestavbu města po požáru. Dalším valdštejnským počinem bylo vybudování proslulé textilní manufaktury v Horním Litvínově. Ke svým záměrům přitom zvali

■ Poznámky

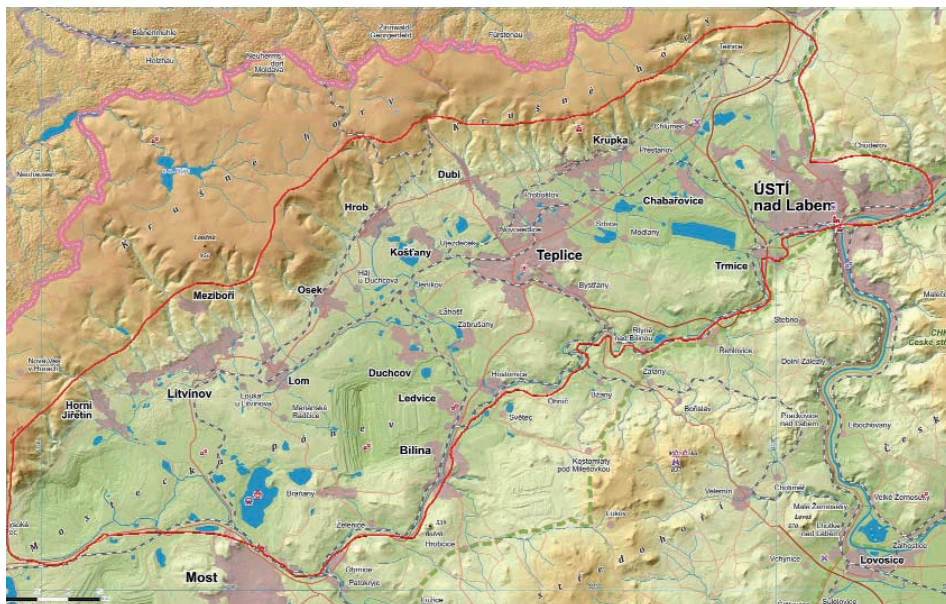
6 Ibidem.

7 Pavel Hájek – Jiří Sádlo, Česká barokní krajina: co to vlastně je?, *Dějiny a současnost* XXVI, 2004, č. 3, s. 49.

8 Podrobně o baroku v Podkrušnohoří viz Jakub Bachtík – Kristýna Drápalová, Protireformační krajina barokního Podkrušnohoří, *Zprávy památkové péče* LXXVI, 2016, s. 49–58.

9 Konceptualizace Podkrušnohoří jako mariánské země, resp. mariánského ráje, se objevuje i v dalším textu: jeho autorem je Maurus Junger a jedná se původně o kázání, které pronesl v klášteře magdalenitek v Zahražanech u Mostu v roce 1716. Vydáno tiskem bylo v Praze o rok později. Onen „mariánský ráj“ v něm oseký cisterciák Junger vymezuje poutními místy Bohosudov, Mariánská Radčice, Horní Jiřetín a Zahražany u Mostu.

10 Cit. dle Jan Kvapil, Augustinus Sartorius: Mariánský atlas, Praha 1717 (koncept barokního patriotismu vytvořená osekými cisterciáky) – překlad a komentář, in: *Ústecký sborník historický*, Ústí nad Labem 2000, s. 145–166.

Obr. 4. Mapa zkoumaného území. Převzato z: www.mapy.cz, vyhledáno 15. 1. 2017.

Mapa

Druhým krokem byl pokus o rekonstrukci urbanistické situace zkoumaného území formou zaznačení objektů do mapy, vyhotovené v měřítku 1 : 28 575.¹³ Klíčovým podkladem pro tvorbu mapy bylo 1. josefské mapování.

Původní josefské mapování proběhlo v Čechách v letech 1764–1767, avšak nedostatky tohoto díla se projeví během války o rakouské dědictví. V roce 1780 proto začala rektifikace severního pohraničí českých zemí, včetně zkoumaného území.¹⁴ Polohopisná přesnost 1. vojenského mapování je relativně vysoká,¹⁵ ačkoli je mapa pochopitelně limitována způsobem svého sestavení. Jako podklad sloužila již zmíněná Müllerova mapa Čech, kterou „od oka“ doplňovali důstojníci projíždějící krajinou na koni.¹⁶

■ Poznámky

11 Tento článek shrnuje pouze některé z výsledků rekonstrukce; kompletní rekonstrukce je součástí diplomové práce: Kristýna Drápalová, *Torzo krajiny. Příběh barokní krajiny severních Čech* (diplomová práce), Ústav pro dějiny umění FF UK v Praze, Praha 2016.

12 Zatímco Müllerovo mapování pracuje s měřítkem 1 : 132 000, josefské mapování je zhotoveno zhruba v měřítku 1 : 28 800 (vychází ze vztahu 1 vídeňský palec ku 400 vídeňským sáhům).

13 Po zvažování a testování různých variant mapových podkladů jsem nakonec využívala aplikaci Geoportál Českého úřadu zeměměřičského a katastrálního (<http://geoportal.cuzk.cz>). V ní jsem použila vrstvy „INSPIRE – nadmořská výška“, „Stínovaný reliéf“ a „DATA 200 – vodní toky a vrstevnice“. Získala jsem tak mapové podklady, kde je zobrazen stávající reliéf krajiny, odstínovaný podle nadmořské výšky a doplněný o znázornění některých vodních toků a vodních ploch od určité velikosti. Následně jsem si takto sestavený mapový podklad postupně vyexportovala do jednotlivých mapových listů o velikosti A3 a měřítku 1 : 28 575 – jiné měřítkové varianty, například obvyklé měřítko 1 : 25 000, nebyly bohužel dostupné.

14 Vladimír Brůna – Ivan Buchta – Lenka Uhlířová, Interpretace prvků mapy prvního a druhého vojenského mapování, in: *Historická geografie* XXII, 2003, s. 96.

15 Ibidem, s. 103.

16 Právě tento způsob sestavování mapy byl i přes svou polohopisnou nepřesnost velmi příznivý účelům mého zkoumání – vojáci tak zachycovali především objekty, které se výrazně uplatňovaly v krajině, a snažili se charakterizovat ráz mapovaného kraje.

špičkové dobové architektky, jako byli J. B. Matthey, M. A. Canevalle nebo F. M. Kaňka.

Do krajiny se nepřehlédnutelně zapsaly architektonické počiny Lobkowiczů, vlastních panství Nové Sedlo nad Bílinou – Jezeří, stejně jako město Bílina s impozantní dominantou středověkého hradu, přestavěného v barokní zámek. Bez významu nebylo ani teplické panství Clary-Aldringenů nebo duchcovské dominium Kolovratů-Krakovských, kteří nechali na návrší Horka postavit překrásnou trojbokou italizující kapli Nejsvětější Trojice, pozdní dílo J. B. Mattheye. Kromě aristokratických stavebníků se na barokní proměně Podkrušnohoří významně podílely i řeholní řády – zejména starobylý a v barokní době mimořádně prosperující cisterciácký klášter v Oseku. V Bohosudově pak vznikla při poutním místě významná rezidence nejaktivnějšího z mladých řádů, Tovaryšstva Ježíšova. V královském městě Most sídlily hned čtyři kláštery,

Na přelomu 17. a 18. století tedy naprostou většinu zdejšího území drželi velmi prestižní a značnými prostředky disponující správci, kteří zde realizovali bohatou stavební činnost. Právě to – společně s již zmiňovaným duchovním nábojem a také kompaktním geomorfologickým uspořádáním – dělá z této části Severočeské uhelné pánve oblast, kde se mohl plně rozvinout fenomén, kterému říkáme „česká barokní krajina“.

Metoda zkoumání

Prvním krokem ke zkoumání krajiny v době baroka musel být logicky pokus o její rekonstrukci. V práci, ze které tato studie vychází,¹¹ je stav krajiny zachycován formou mapy i textu, a to k roku 1783. Ačkoli bychom o tomto

období z hlediska historie umění již nemluvíli jako o baroku, ve venkovských oblastech baroko vyznívá až hluboko do 19. století, případně se ještě dokončují některé mnohem starší stavební projekty. Rozhodnutí zachycovat krajinu k tomuto datu však bylo určeno i jinou zásadní skutečností: právě k počátku 80. let 18. století bylo totiž dokončeno 1. vojenské mapování (zvané též josefské). Právě to je vůbec prvním souborem map, podle kterého je možné učinit si obrázek o podobě podkrušnohorské krajiny. Pochopitelně existuje i několik starších map (v čele s Müllerovou mapou Čech), žádná z nich však nemá dostatečnou podrobnost.¹²

Katalog

Nejprve bylo potřeba vytvořit katalog architektonických a sochařských realizací nacházejících se v předmětném území v průběhu barokní éry. Katalog se přitom neomezuje jen na památky vzniklé v období baroka: starší památky se v barokní krajině uplatňovaly stejně jako památky 17. a 18. století, vydělovat je z konvoluty zkoumaných děl by proto bylo ahistorické. Pro barokního člověka byl gotický kostel stále kostelem; tehdejší architekt mohl při umisťování staveb reagovat na stavby starší i soudobé.

Kromě autopsie a všeobecně známé české soupisové literatury vychází katalog i z dílčích monografií pojednávajících o hradech, zámcích a tvrzích, či naopak o drobných sochařských památkách Ústeckého kraje. Takto sestavený katalog památek byl pak doplněn i o informace z méně autoritativních a spolehlivých zdrojů: především pak portálů zanikleobce.cz a znice-nekostely.cz, kde jsou k nalezení klíčové, jinde nedostupné údaje (především obrazový materiál) o památkách z obcí, jež byly zničeny ještě

5

6a

6b

Obr. 5. Horka u Chlumce, kaple Nejsvětější Trojice, Jean Baptiste Mathey, po 1691. Foto: Kristýna Drápalová, 2015.

Obr. 6. Srovnání podrobnosti 6a – 1. vojenského mapování (1783, měřítko 1 : 132 000); 6b – Müllerovy mapy Čech (1720, měřítko 1 : 28 000). Převzato z: http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=1vm&map_region=ce&map_list=c025 (6a) a https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/4/4a/Mullerova_mapa_Cech_07.jpg (6b), vyhledáno 15. 1. 2017.

Triangulace byla poprvé použita až u 2. vojenského mapování, které v Čechách proběhlo v letech 1842–1852. Mapy jsou ručně kreslené a kolorované.

Objekty vyčtené z josefské mapy jsem se pokoušela identifikovat za pomoci sestaveného katalogu památek. Obvykle nebyl problém identifikovat objekty většího měřítka – kostely, zámky, tvrze. Informace jsou však pravděpodobně poměrně nekompletní v oblasti památek, jako jsou fary a poplužní dvory, které jsou hůře zdokumentovány jak v mapách, tak v literatuře. Ačkoli se tedy tyto objekty v krajině jistě významným způsobem uplatňovaly, jsou kvůli nedostatku dostupných informací poněkud na „vedlejší koleji“ i v tomto výzkumu. Zaniklé památky bylo možné umístit v mapě jen přibližně.

U drobných památek, převážně křížů, je pak nepřesnost velmi vysoká, neboť ve své většině zanikly. Jejich zaznačení v mapě je třeba chápat jako orientační – mapa spíše podává obrázek o jejich množství v krajině než o jejich umístění.¹⁷

Celkový počet objektů vyznačených ve výsledné mapě mírně přesahuje šest set. Posledním krokem při tvorbě mapy pak bylo zaznačení urbanistických vztahů mezi jednotlivými objekty, stejně jako zachycení významných krajinných jevů. Mapa tak zachycuje aleje, zámecké parky, zvýrazněna jsou poutní místa. Graficky jsou pak znázorněny i pohledové osy a jednotlivé objekty výrazně se uplatňující v krajině jsou hierarchicky označeny.

Podkrušnohorská krajina na konci baroka

Takto vyhotovené podklady umožňují – alespoň do určité míry – formulovat odpovědi na otázku, jak vypadala krajina Mostecké pánve na konci barokní éry. Jaké urbanistické principy se zde uplatňovaly? Nakolik se shodují s principy barokního urbanismu, které formulovala dosavadní literatura?

Je to krajina – snad až na vyšší horské polohy – lidmi plně přetvořená, zabydlená a protkaná hustou sítí silnic, cest a pěšin. Právě průchodnost je jedním z nenápadných parametrů,

jenž je však klíčový nejen z hlediska užívání krajiny, ale i pro utváření emocionálního vztahu k ní. Barokní chodec narážel na velmi málo bariér – neexistovaly mamutí dopravní stavby, neexistovaly uzavřené plochy rozlehlých výrobních či obchodních areálů, zastavěn a oplocen byl ve srovnání s dneškem jen zlomek území. Méně bylo i lesů – úrodná nížina uhelné pánve byla prakticky celá vykácena. Pohybovat se krajinou tak bylo mnohem snazší než dnes. Krajina byla mnohem scelenější a přehlednější. To ostatně i proto, že výšková hladina zastavby jen zcela výjimečně přesahovala jedno či dvě patra.

V této přehledné krajině dominovaly věže kostelů, občas vížky radnic či panských sídel. Na kopcích a vrších jsou místy k zahlédnutí torza středověkých hradů, většinou v 17. a 18. století chátrajících. Města byla bez výjimky ještě

■ Poznámky

17 Objektů v katalogu je zhruba 430, zatímco objektů v mapě je přibližně 600 – tento rozdíl tvoří neidentifikované památky, o nichž se dodnes nedochovaly žádné zmínky, což jsou v drtivé většině právě tepané či dřevěné kříže. Více o fenoménu kovaných křížů viz recentně Jiří Belis – Natalie Belisová – Petra Červinková, *Krajina kovaných křížů*, Praha 2015.

7

Obr. 7. Pohled na Mosteckou pánev z Komáří vížky nad Bohosudovem. Foto: Kristýna Drápalová, 2015.

sevrěna středověkými hradbami, byť některá z nich se v průběhu 18. století rozšiřují i za jejich hranice.

Do takto uspořádané krajiny pak bylo vloženo několik exkluzivních architektonicko-urbanistických celků. Těmi nejvýznamnějšími byly poutní místa v Mariánských Radčicích, Bohosudově a Horním Jiřetíně, areál osekého kláštera a zámecké komplexy v Duchcově a Jezeří spolu s valdštejskou manufakturou v Litvínově.

Tři jmenovaná poutní místa svým charakterem navazují na typ ustavený nejpopulárnějším poutním místem českých zemí – „mariánskou pevností“ Svaté Hory u Příbrami. Zmíněná poutní místa byla koncipována jako kostely obklopené ambitem se zdůrazněnými kaplemi v nároží (respektive v osách v případě Bohosudova).¹⁸ Do krajiny vstupují jako solitérní ostrovy, které se navenek prezentují obvykle málo členěnou vnější zdí ambitů a kaplí, zpoza níž ční jen průčelí kostela. Směrem dovnitř se naopak otevírají arkádami ambitů, často bohatě zdobených výmalbou, sochami a oltáři. Jsou to z okolního světa vydělené „oázy duchovního života“. Se svým okolím se ovšem žádnými kompozičními osami nepropojují – ať už by šlo o orientaci na konkrétní bod v krajině (vrch, výrazný průsek, sochu), či osově komponování na další významnou stavbu, ať už sakrální, či profánní.

Že nejsou areály orientovány na žádný z významných krajinných bodů či stavebních objektů, to je patrně důsledkem toho, že všechny kostely byly založeny ještě ve středověku, kdy se kladl důraz na orientaci východním směrem. Barokní nástupci starších svatostánků pak to

to rozvržení respektovali a – s mírnými odchylkami od ideálního východu – jsou tak kostely situovány téměř směrem. „Liturgické“ hledisko hrálo v umístění staveb důležitější roli než hledisko krajinně-kompoziční.

Zbývající čtyři nejvýznačnější architektonicko-urbanistické celky podkrušnohorské krajiny – oseký klášter, zámky v Duchcově a na Jezeří, litvínovská manufaktura – se od poutních areálů liší svým rozsahem. Zatímco „oázy“ poutních míst měří jen několik desítek metrů (stovku v případě Bohosudova a sedmdesát v případě Jiřetína), zmíněné komplexy se rozkládají na prostoru mnohem větším a integrují do sebe mimo jiné i rozsáhlé zahrady. Kompozice zahrad a nejrůznějších do areálu náležejících staveb pak pochopitelně počítá i s nejrůznějšími, mnohdy velmi působivými kompozičními osami. Zhruba tři sta metrů od zahradního průčelí duchcovského zámku stával přímo v ose známý zámecký špitál, zbytečně zbořený kvůli plánované těžbě uhlí. Oseké klášterní zahrady patří k nejpůsobivějším počínům svého druhu v Čechách; zvláště Opatská zahrada se svými vodními prvky a kaskádami představuje jedinečné dílo. Její ústřední osa sice končí altánem a do krajiny nepokračuje, ale v jejím směru se nabízí překrásný pohled do volné krajiny. Při jižní zdi Konventní zahrady pak byla vysázena krátká východo-západně orientovaná alej, jež se posléze rozplynula v navazujícím lese. Zahrady patřící k zámku Jezeří musely být s největší pravděpodobností podobně efektní kompozicí, vybíhající do okolních kopců; bohužel o její konkrétní podobě mnoho nevíme.

Duchcov, Osek i Jezeří bezpochyby představují promyšleně komponované celky. Ani o jednom z nich se ovšem nedá říci, že by se jejich autoři cíleně snažili vytvořit kompozici, která by ústřední stavbu programově zavazovala do

okolní krajiny. Neznamená to, že by propojení s krajinou bylo zcela okrajovým prvkem: řeč již byla o aleji, která navazovala na jednu z os klášterních zahrad v Oseku, mnohem výraznějším prvkem však byla osa, která vedla z duchcovských zahrad směrem na několik kilometrů vzdálený vrch Stropník, odkud se nabízela široká vyhlídka do kraje. Osa byla z části tvořena průsekem v zalesněném svahu kopce; mezi začátkem průseku a duchcovskou zahradou měla snad osu tvořit přímá cesta či alej, která však není patrná z map 1. ani 2. vojenského mapování. Jde nicméně spíše o příležitostné počiny než o klíčový koncepční prvek: nezdá se, že by právě zavázání do krajiny bylo pro autory obzvláště důležité hledisko. Stejně jako u poutních areálů, i zde se většina kompozičních vztahů odehrává především v rámci hranic samotného areálu.

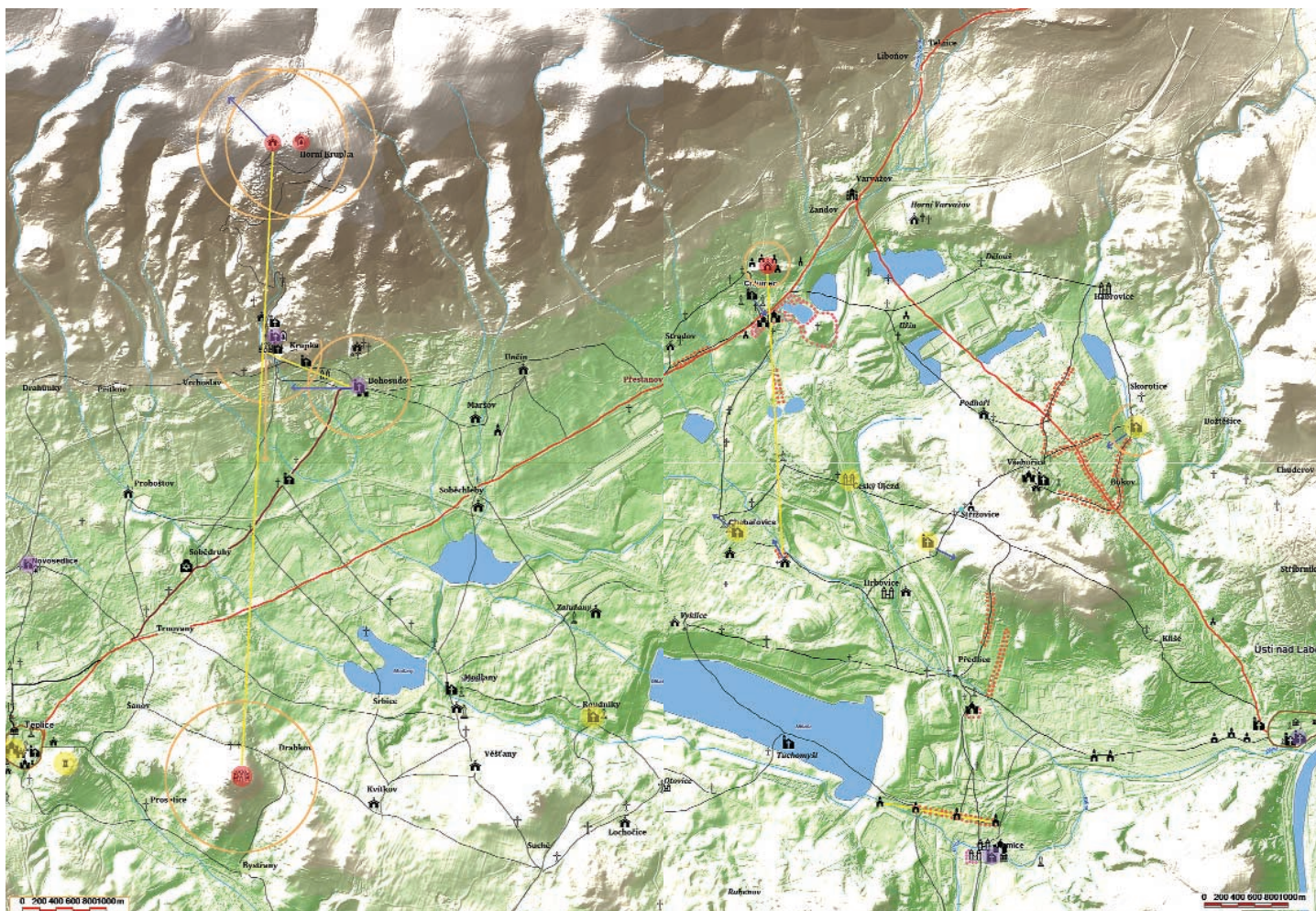
Vedle impozantních komplexů však krajinu baroka významně utvářely i památky mnohem drobnějšího měřítka. V Sartoriově „mariánské zemi“ se jich nacházelo opravdu mimořádné množství, jak o tom svědčí i monografie *Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilíře v Ústeckém kraji*, případně srovnání map josefského mapování z této oblasti a z jiných částí Čech.¹⁹

Krajina byla podivuhodně bohatá především na dřevěné kříže, jež snad mohly být mnohdy osazené i plechovým reliéfem Krista. Na několika stovkách metrů v okolí vsi Modlany jich stávalo alespoň šest: na mapě tvoří přímo „les křížů“. Jaké asi bylo procházet krajinou a vidět v polích před sebou dva, tři několikametrové kříže? Těchto památek z netrvanlivého materiálu však zanikla drtivá většina. Je tedy těžké o nich cokoli říci: jak přesně vypadaly, jak byly

■ Poznámky

18 V případě Horního Jiřetína ovšem nebyl areál dostatečně velký, viz kupř. Pavla Priknerová, *Church of the Assumption of the Virgin Mary in Horní Jiřetín, Czech and Slovak Journal of Humanities* 2014, č. 2, s. 93–104.

19 Vratislav Nejedlý et al., *Mariánské, trojiční a další světecké sloupy a pilíře v Ústeckém kraji*, Praha 2012, s. 26. V rámci Ústeckého kraje jsou na sloupy a pilíře bohatě především jiné okresy než okres Ústecký, Teplický a Mostecký – nejvíce sloupů a pilířů se nachází v okrese Chomutovském, následují Louny, Litoměřice, Děčín, Teplice, Most a až na posledním místě Ústí nad Labem. Tento statistický rozdíl je však způsoben velikostí jednotlivých okresů, kdy tři posledně jmenované jsou také zdaleka nejmenší (například okres Louny je takřka třikrát větší než okres Ústí nad Labem). Most, Ústí nad Labem a Teplice navíc patří mezi okresy nejvíce poznamenané transfery památek. Co se týče relevance srovnávání počtu památek mezi kraji, lze jej označit za relevantní, neboť Ústecký kraj je velikostí zcela průměrný.

8

Obr. 8. Schematická rekonstrukce barokní krajiny v oblasti mezi Teplicemi a Ústím nad Labem – zanesení významných krajinných prvků do mapy. Zpracovala: Kristýna Drápalová, 2015.

veliké? Jedná se o fenomén barokní doby, nebo jimi byla krajina poseta již v dobách předchozích? Kdo a při jakých příležitostech je umisťoval?

Soch, sloupů a pilířů se nám přece jen dochovalo znatelně více – a více o nich i víme. Neobvykle vysoký počet sochařských památek v této krajině je snad možné zdůvodnit faktem, že zde byl dobře dostupný kvalitní sochařský kámen. Nebylo ho nutné transportovat ze vzdálených míst, což mělo významný vliv na nákladnost zhotovení sochařského díla; pro celé Čechy platí, že v oblastech, kde převažuje žula či není dostupný pískovec, je děl mnohem méně. Patrně i díky tomu jsou v severních Čechách mezi donátory v nebývalé míře zastoupeni lidé ze selského či měšťanského stavu, kteří si jinak podobné investice nemohli snadno dovolit. Více sochařských památek se též vždy – možná paradoxně – nachází v místech,

která bylo třeba rekatolizovat, nikoli v místech tradičně katolických.²⁰

A kde, případně podle jakého programu byla sochařská díla do krajiny umisťována? Na tuto otázku neexistuje žádná jasná a jednoduchá odpověď. Stávala u nejrůznějších křižovatek: třeba jako sousosí Ukřižování na rozcestí mezi Horním Jiřetínem a Janovem, nebo sv. Jan Nepomucký na křižovatce teplické a osecké cesty v Duchcově. Zajímavý je trojboký pilíř s mariánskými motivy, který dříve stával zhruba v místě kostela sv. Alžběty v Trnovanech, nyní přemístěný do zámecké zahrady v Teplicích. Postaven byl totiž na pomyslném rozmezí vlivů dvou Marií: zatímco z jedné strany je v reliéfu zobrazena Pieta Bohosudovská, z opačné strany si své teritorium hájí Bolestná Panna Marie z Radčic.²¹ Jindy si objednatel postavil sochu přímo na svůj pozemek, jako třeba krásný krucifix s Pannou Marií a andílky před domem na dolním konci Horního Jiřetína. Drobná sochařská díla byla umisťována v závěru poutních cest, kde bývalo zdůrazněno místo – tzv. poklona – z něhož poutníci poprvé uviděli poutní kostel.²² Málokdy ovšem rozmístění a ikonografie drobných sakrálních památek odpovídá jasně sledo-

LEGENDA

	kostel		alej
	kaple		zahrada
	výklenková kaplička		hlavní osa
	kříž		vedlejší osa
	socha, sloup, boží muka		hypotetická osa
	tvrz, klášter, fara		průsek
	hrad, zřícenina		poutní kostel
	zámek		mimořádná krajinná dominanta
	lázně, hostinec		krajinná dominanta
	radnice		okruh viditelnosti
	zvonice		
	věž, bašta, zřícenina		
	synagoga		
	fontána		

■ Poznámky

20 Za nepublikovaná ústní sdělení děkuji Kateřině Adamcové.

21 Více viz Vít Honys, Odras mariánského a světeckého kultu v exteriérové zlidovělé kamenné plastice v prostoru mezi Krušnými horami a Českým středohořím, in: Zdeněk R. Nešpor – Kristina Kaiserová, *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století*, Ústí nad Labem 2010, s. 244.

22 Jan Royt, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2011, s. 36.

9

10

Obr. 9. Průsek vedoucí z Duchcova na vrch Stropník, výřez z mapy 1. vojenského mapování. Převzato z: http://old-maps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=1vm&map_region=ce&map_list=c025, vyhledáno 15. 1. 2017.

Obr. 10. „Les křížů“ v okolí Modlan, výřez z mapy 1. vojenského mapování. Převzato z: http://oldmaps.geolab.cz/map_viewer.pl?lang=cs&map_root=1vm&map_region=ce&map_list=c025, vyhledáno 15. 1. 2017.

vatelnému programu či koncepci, jaké můžeme nalézt třeba na panstvích Františka Antonína Šporka či Anny Marie Františky vévodkyně Toskánské. Barokní sochy, kapličky a boží muka stojí sice mnohdy na místech půvabných a pro utváření krajiny významných – na vyvýšeninách, terénních vlnách či v zatáčkách –; se stejným účinem by však obvykle mohly stát i na dalším kopečku či u příští zatáčky. Dá se říci, že díla byla umisťována s velkým citem – ve většině případů se v jejich rozmístování nedá určit žádný jasný klíč či zjevná kompoziční koncepce.

Povaha barokních zásahů

Nakolik se tento obraz krajiny shoduje s doposud zažitým a formulovaným pojetím barokní krajiny? A jaká vůbec byla povaha barokního vstupu do krajiny? V čem baroko krajinu přetvořilo?

O zkoumaném území se nedá říci, že by bylo na konci barokní éry protkané prostorovými osami (ať už v podobě alejí, průseků či radiálně se rozbíhajících cest) nebo plánovitými osami významovými (navázání kostela či šlechtického sídla na jiné krajině dominanty). I přes mimořádný počet poutních míst i drobné architektury a sochařských děl, kterým se Podkruš-

nohoří vyznačuje, se v daném území najde jen málo úseků krajiny, které by byly organizovány podle určitého kompozičního záměru. Výjimkou jsou povětšinou relativně uzavřené areály šlechtických sídel či klášterního komplexu v Oseku a manufaktury v Litvínově.

I fenomén alejí – tak často s barokem spojovaný – je záležitostí spíše až nadcházejícího 19. století.²³ Výsadba alejí byla u nás prvně uzákoněna v roce 1752, kdy vznikla povinnost vysazovat stromy podél „veškerých silnic říšských, zemských, okresních a obecních“, v praxi se to však příliš nedělo a jako účinnější se ukázaly teprve předpisy z počátku 19. století.²⁴ Ať tak či tak, vzrostlé aleje se v krajině pohledově uplatňovaly teprve v 19. století. Ve sledovaném časovém úseku tak nalezneme souvislejší síť alejí jen podél zemské silnice vedoucí od Nakléřova na Ústí nad Labem. Aleje tvořící nástup k významným šlechtickým sídlům či klášterům atp. se sice v českých zemích objevovaly již dříve, ale ve zkoumaném území jich i přesto nalézáme spíše pomálu (Osek, Trmice, krátký úsek v Chabařovicích, patrně i v okolí Jezeří). Ve zhruba podobné míře pak nalézáme průseky v zalesnění; některé z nich vznikly jako důsledek lesnické činnosti či kvůli lovu, ale dají se nalézt i takové, které krom toho s největší pravděpodobností hrály i estetickou úlohu: již výše zmíněný průsek na vrch Stropník či průsek v lokalitě Křívec (Zur Grünze) u stejnojmenného hostince poblíž Duchcova, pointovaný božími mukami.²⁵

V hranicích sledované krajiny se nepotvrdila ani hypotéza, že by baroko svými realizacemi vstupovalo na kopce a vrchy.²⁶ Ze soupisu šedesáti nejvýraznějších vrchů a kopců zkoumané oblasti vyplývá, že architektonická realizace je

jen na vršku dvanácti z nich, přičemž jde převážně jen o křížky, případně o hrady.

Překvapivým zjištěním je skutečnost, že v celé „mariánské zemi“ vzniklo jen velmi málo barokních novostaveb kostelů v místech, která by nebyla předurčena stavbou předchozí. Ze zhruba sedmdesátky kostelů, které se na zkoumaném území nacházejí, je barokními novostavbami na místě, o němž nevíme, že by na něm stávala starší stavba, jen pět. To by se zhruba shodovalo i se starším zjištěním Jaroslava Macka, podle nějž teprve v 19. století dosáhl počet zdejších kostelů předhusitského stavu a překonal jej.²⁷

■ Poznámky

23 Eduard Maur, *Revoluce ve výkladu historických proměn krajiny?*, in: *Český časopis historický* CV, 2017, s. 624.

24 Petr Velička – Markéta Veličková (edd.), *Aleje české a moravské krajiny*, Praha 2013, s. 70. Dále Pavel Salák, *Právní úprava výsadby alejí od 18. do 20. století*, in: *Ibidem*, Praha 2013, s. 158. Ani předpis z roku 1828 však nedosáhl kýženého účinku a této problematice se věnovaly i další, následující dekrety a předpisy.

25 Více k tematice průsekových alejí viz Velička – Veličková (pozn. 24), s. 62.

26 Pavel Hájek, *Česká krajina a baroko: urbanismus českého baroka na příkladu města Jičína a jeho okolí*, Praha 2003, s. 12. – Eva Semotanová – Šárka Koukalová – Stanislav Svoboda, *Barokní krajina v okolí Lysé nad Labem*, Lysá nad Labem 2008, s. 5. – Zdeněk Kalista, *Tvář baroka*, Praha 2014, s. 43.

27 Jedná se bohužel o zjištění v literatuře nedostupné, informace je zprostředkována Petrem Mackem, kterému tímto děkuji.

Obdobná situace panuje i u šlechtických sídel. Jak si povšiml Jiří Úlovec, pro oblast Ústec-ka je typické, že majitelé znovu přestavovali starší objekty tvrzí a k novostavbám zámků přistoupili až později.²⁸ V barokním období tu tak mezi osmnácti zdejšími zámky nalézáme jen šest nově vystavěných staveb bez staršího základu.

Barokní kostely a zámky tedy vznikají především přestavbou starších staveb – anebo jsou alespoň nově vystavěny na místě starší budovy. Tak je tomu bez výjimky i u poutních areálů. Co se týče velkých staveb, baroko mohlo do krajiny vstoupit spíše jen proměnou jejich vizuální podoby. V oblasti urbanistických vazeb (umístění kostelů, zámků a dalších velkých objektů, orientace jejich hlavního průčelí, vztah k nejdůležitějším komunikacím) se barokní doba příliš neodpoutávala od rozvrhu pocházejícího z dob mnohem starších. Mohla tak spíše doplňovat a obohacovat již dříve existující lokality o nové budovy (ať už se jedná o fary, do- stavby poutních areálů či hospodářská stavení u tvrzí a zámků) či nově akcentovat jednotlivé části staveb (například vížkou či rizalitem).

Zcela jiná situace je u památek menšího měřítko. Co se týče kaplí, ve zkoumaném území jich kolem roku 1780 stálo něco přes pět desítek. Šlo však převážně o jednoduché vesnické návesní kaple, v několika případech pak o výstavnější kaple, sloužící i k reprezentaci svého donátora. Barokních novostaveb je z nich naprostá většina – na čtyřicet sedm. Umístění většiny z nich se odvíjelo především od funkčního hlediska: stály uprostřed vesnice, kde často sloužily i jako zvonice.²⁹ V krajině se z nich nejvýznamněji uplatňuje Matheyova trojboká kaple na Horce nad Chlumcem, která i svou výraznou původní barevností zářila na kilometr daleko.

Baroko též podkrušnohorskou krajinu doslova zaplavilo množstvím soch. Světecké statue, morové sloupy a boží muka stojí sice mnohdy na místech půvabných a pro utváření krajiny významných; jak již zaznělo výše, v jejich umístění v krajině se obvykle nedá sledovat žádný program či koncepci.

Bylo by nesmírně zajímavé znát odpovědi na související otázky, o nichž dnes můžeme jen spekulovat. Existovala tradice soch v krajině již ve středověku, nebo jde teprve o fenomén novověký, nově a zásadně pak ovlivňující vzhled krajiny? Nakolik byly barokní sochy vztýčovány na místech doslouživších památek ze starších období? Zaniklo jistě nesmírné množství kamenných, hliněných i dřevěných památek, jež pro naše zkoumání zůstanou navždy nedostupné – prvním dostatečně podrobným mapováním je až josefské mapování a pramenné zmínky se patrně týkají jen velmi malého počtu z nich.³⁰

Krajina citlivého navazování

Baroko krajinu „mariánské země“ obohatilo: dalo jí zkrásnět skrze výpravné komplexy poutních míst a šlechtických sídel, převléklo její jistě mnohdy zchátralé kostely do skvělého nového hávu a poselo kraj bezpočtem působivých drobných dominant soch, božích muk a morových sloupů. Nevísklo jí však, ani jejím jednotlivým částem, žádnou plánovitou kompozici či promyšlený program. Krajina „mariánské země“ nebyla jednotně přetvořena vůlí šlechtických či církevních objednavatelů, jako to na svých panstvích realizovali někteří barokní šlechtici: Albrecht z Valdštejna v okolí Jičína, František Antonín Špork v Kuksu a v okolí Lysé nad Labem či Choustníkova Hradiště, Anna Marie Františka Toskánská v Ploskovicích. Jak již bylo výše vyloženo, nenalézáme zde to, o čem se obvykle mluví jako o „barokní krajině“: kompoziční osy, aleje, průhledy, symbolické souvislosti.

Zde je možné se zastavit a zhodnotit samotný pojem „barokní krajina“. Ve světle tohoto výzkumu se jeví jako zřejmé, že ona „barokní krajina“ ve své výsostné podobě prokomponovaných částí kraje se všemi výše vyjmenovanými náležitostmi (dominanty s připojenými subdominantami, kompozičními osami, jednotným rozvrhem...) je fenoménem skutečně jen několika málo výjimečných – a nevelkých – území. Jičínsko, okolí Lysé nad Labem či Kuksu nejsou reprezentativním vzorkem české krajiny v době baroka. Tyto části krajiny jsou výjimečným gestem, nedílně spojeným s osobou objednavatele, který se právě tímto způsobem chtěl prezentovat. Rozšiřovat charakteristiky těchto výjimečných krajinných útvarů na celek české krajiny v době baroka není možné.³¹

To ovšem neznamená, že o barokní krajině nemá smysl přemýšlet a psát. Ostatně již oblba onoho pojmu dokazuje, že barokní stopy v české krajině jsou stále silně vnímány a prožívány. Jen nemají tak často podobu záměrně zrežirovaných celků a sofistikovaných krajinných kompozic; baroko se mnohem spíše uplatnilo citlivým a esteticky mimořádně silným doplňováním dosavadního rozvrhu krajiny. Neměli bychom si také začít myslet, že části krajiny, již se promyšlená, programová krajinářská práce vyhnula, jsou méně hodnotné či méně krásné. Mariánská země nebyla barokní krajinou v tom smyslu, jak o ní hovoří dosavadní odborná literatura – stejně tak by mohla být zvána krajinou středověkou, anebo později krajinou klasicistní či empírovou. Byla to totiž především krajina návaznosti, krajina dlouhodobého rozvíjení a citlivého doplňování starobylého rozvržení. Krajina kontinuálně vzkvétající v péči lidských rukou. Můžeme jí nazývat „krajinou citlivého člověka“. Kontinuita

citlivého rozvíjení a navazování je přitom velmi nesamozřejmá hodnota, o čemž člověka zas a znovu přesvědčuje nešťastný poválečný osud sudetské krajiny. Vstup 20. století se při vědomí této napříč staletí jdoucí kontinuity zdá o to brutálnější: teprve tehdy člověk bezohledně vtiskává krajině svou vůli a dává ji poznat svou moc...

■ Poznámky

28 Jiří Úlovec, *Hrady, zámky a tvrze na Ústecku*, Ústí nad Labem 2002, s. 7.

29 Číslo však nemusí být zcela přesné, neboť o historii drobnějších sakrálních staveb neexistuje zdaleka tolik zpráv, jako u kostelů či šlechtických sídel; mnoho z nich navíc již zaniklo a jsou známy jen z fotografií. Mnohé vznikly v druhé polovině 18. století – a lze tak uvažovat, zda nemohou souviset s „ohnovým patentem“ Marie Terezie, který ukládal každé vesnici mít alespoň jednu zvoničku, na níž by v případě ohně mohl „vartýř“ bít na poplach. Více Velička – Veličková (pozn. 24), s. 48.

30 O tom, že i ve středověku byla krajina četně traktována drobnými památkami, svědčí alespoň dochované zprávy z Duchcova. Z období středověku se zachovaly zprávy o poměrně vysokém počtu drobných sakrálních památek nacházejících se v duchcovském okolí. Boží muka byla u cest nebo jejich křižovatek umisťována již od předhusitského období: při cestě do Ledvic (1406), před Hájskou branou (1452), u cesty do Teplic (1455, 1458) a čtvrtá při cestě do Zabrůšan (1504). Jako orientační bod u cesty na Liptice se už v roce 1415 zmiňuje kamenný kříž a dvoje další boží muka u téže cesty (1473 a 1489). Zmínky se dochovaly ještě o dvou (patrně kamenných) křížích neznámé lokace, uváděných v roce 1413 a 1446. Michal B. Soukup, *Duchcov ve středověku*, in: Jiří Wolf et al., *Duchcov*, Praha 2013, s. 83.

31 Dá se spíše předpokládat, že česká krajina v době baroka se svou podobou mnohem více blížila krajině severo- české mariánské země, byť byla ve svém průměru méně bohatá na sochařské památky. Princip exkluzivních šlechtických či klášterních areálů, vkládaných do přehledné krajiny spolu s jednotlivými dominantami kostelů, poutních míst či zámečků bude patrně více charakteristický pro větší část českých zemí než pro komponované krajinné útvary jako Kuks či Jičínsko. Zkoumání stavební činnosti v jižních Čechách, které provedl Jiří Kotalík, by se dalo interpretovat právě tímto způsobem. Srv. Jiří T. Kotalík, *Stavební podnikání Buquoyů v 17. a 18. století: k dějinám barokní architektury v jižních Čechách* (diplomová práce), Ústav pro dějiny umění FF UK v Praze, Praha 1975, a Jiří T. Kotalík, *Architektura 17. a 18. století v jižních Čechách a její význam pro lidovou kulturu regionu* (disertační práce), Ústav pro dějiny umění FF UK v Praze, Praha 1987.